

Avdija Hasanović

ULOGA ČASOPISA "TARIK" U VJERSKO-PROSVJETNOM I KULTURNOM ŽIVOTU BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Rezime

Okupacijom od strane Austro-Ugarske Bosna i Hercegovina ulazi u novo historijsko razdoblje bivajući istrgnuta iz islamsko-orijentalnog civilizacijskog kruga i ubrzano ulazi u sferu evropske kulture i civilizacije. Jedno od najbitnijih sredstava u potrazi za identitetima, prije svega, Bošnjaka-muslimana: nacionalnim, kulturnim, vjerskim, jezičkim, političkim ..., u okolnostima interkulturalnog suočenja, jeste uloga štampe pisane arebicom, tj. afirmacija kulturnog naslijeđa i njeno filološko istraživanje. Glavni izvori za proučavanje ovih kompleksnih društvenih odnosa Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom su arhivska građa, nastala 1878.-1918., i štampa, dnevna i periodična, iz tog vremenskog razdoblja. Njena pojava slijedi pred kraj austrougarske vladavine, na prvi pogled, kratak period i sa historijske distance zanemarljiv; s druge strane, period (pred Prvi svjetski rat) i najburnijih raspleta u historiji Bosne i Hercegovine. Dva su primarna faktora koja usko determiniraju istraživanje alhamijado periodike. Prvi je vrsta pisma, u ovom slučaju arebica (adaptiran i bosanskom jeziku prilagođen slovni fundus arapskog jezika), a drugi podrazumijeva štamparsku tehniku izdavanja i umnožavanja.

Tarik je prvi od četiri lista printanih arebicom.

Tematika ovog časopisa je veoma široko postavljena. Teme koje dominiraju su: uspostava Rijaseta Islamske zajednice u BiH, formiranje vjerskih

muslimanskih institucija, iseljavanje u Tursku, nacionalna politika Austro-Ugarske u BiH, Bošnjaštvo, političko organiziranje, borba Bošnjaka-muslimana za vakufsko-mearifsku samoupravu, refleksije Mladoturske revolucije, aneksija, jezičke specifičnosti bosanskog jezika, upoznavanje područja koje se nalazi na "rubovima žurnalistike i orijentalistike", jezik i jezička politika listova, literarni prilozi, globalna politika...

G LAVNI IZVORI za proučavanje kulturnog razvitka i kompleksnih društvenih odnosa Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom su arhivska građa, nastala 1878.-1918., i štampa, dnevna i periodična, iz tog vremenskog razdoblja. Cilj rasvjetljavanja ovih složenih odnosa ne sastoji se samo u preciznom opisu događaja, nego u razumijevanju i elaboraciji zašto su pojave bile onakve kakve jesu i kakvu ulogu imaju u aktualnoj društvenoj percepciji i realnosti. Iznimno važnu ulogu na uobličavanju stavova, po čitavom nizu društvenih fenomena, onovremene bošnjačke vjerske i političke elite, imala je, svakako, štampa printana arebicom. Njena pojava slijedi pred kraj austrougarske vladavine, na prvi pogled, kratak period i sa historijske distance zanemarljiv; s druge strane, period (pred Prvi svjetski rat) i najburnijih raspleta u historiji Bosne i Hercegovine.

Dva su primarna faktora koja usko determiniraju istraživanje alhamijado periodike. Prvi je vrsta pisma, u ovom slučaju arebica (adaptirani i bosanskom jeziku prilagođen slovni fundus arapskog jezika), a drugi podrazumijeva štamparsku tehniku izdavanja i umnožavanja. Ako imamo u vidu dva navedena faktora, onda naše istraživanje možemo sasvim precizno situirati u vremenski period od 1. juna 1908. do 24. jula 1914. godine. To je period u kojem je štampan prvi takav časopis (*Tarik*), odnosno posljednji brojevi časopisa štampanih arebicom (*Jeni Misbah*).

Tarik je prvi list printan arebicom. Razlozi i programska orijentacija njegova pokretanja su apostrofirani u prvom broju lista: "U *Tariku* će biti samo muslimansko pismo, a ko hoće more pisati i drugim pismom, samo će članak biti kod uredništva prepisat i onda će tekar u list ući. Jezik će biti čisti jezik bosanskih muslimana..." (*Tarik*, I/1908., br. 1, 4-5) Bez imalo uvijanja, što je raširena novinarska pojava ovog perioda, osnovni programski pravac lista se opetuje u trećem broju: "Trebali smo mi list arapskim pismom, ali na našem jeziku, mi i dan danas smatramo latinicu i ćirilicu stranim pismom iako nijesmo proti tih pisama, samo

upadno je što rišćani ćirilicu, a katolici latinicu svom silom zagovaraju, a mi muslimani stojimo savijenih ruku, čas se prevalimo na jednu stranu, a do časa opet vratimo se natrag. (*Tarik*, I/1908., br. 3, 35)

Vlasnik *Tarika* bio je hadži Fehim-efendija Kučukalić, sarajevski trgovac; dok je inicijator, glavni urednik i, može se reći, glavni saradnik bio Mehmed Džemaludin Čaušević (1870.-1938.), istaknuti teolog i pedagog i kasniji reis-ul-ulema, koji je *Tarik* pokrenuo sa sasvim određenom namjerom. Naime, smatrajući da je dotadašnji način edukacije djece na tuđem jeziku (turskom) glavni krivac za tešku kulturnu situaciju muslimanske djece i omladine, a time i Bošnjaka /muslimana uopće, on se silno zalagao da se školsko-mektepsko poučavanje vrši na maternjem jeziku. To je zahtijevalo obnovu zastarjelih udžbenika i oživljavanje njihovog sadržaja, to se jednako odnosi i na "vjersku i na svjetsku nauku". Čaušević je smatrao da će se to najbolje provesti na našem jeziku pisanim arapskim pismom, jer je arapsko pismo za muslimane vjersko pismo, te ga oni poštuju i najvećim dijelom se i služe njime. Upravo zbog mnogobrojnih prigovora ovoj njegovoj ideji i zbog neslaganja, on je spomenuti list i pokrenuo da bi protivnike te misli uvjerio u mogućnost njenog ostvarenja.

U članku *Poštovanim čitateljima i prijateljima*, u kojem je najavio privremenu obustavu časopisa, i koji istovremeno predstavlja i rezime sadržine *Tarika* u dvije godine izlaženja, on kaže: "Mirne duše more se reći, da je '*Tarik*' izvršio svoju glavnu zadaću, da je naše pismo oživio koje je bilo - kako je svakom poznato - na teneširu (sto na kome se kupa mrtvac). '*Tarikova*' je jedna zadaća bila, da nas uvjeri sa živim primjerom, da se naš jezik more pisati sa arapskim pismom".

Što se tiče književne građe, nju je bitno obilježila činjenica da je ovaj list imao prvenstveno edukativnu ulogu, pa tek onda zabavnu. Samim tim je broj originalnih književnih tvorevina sveden na minimum: nekoliko pjesama i pripovijedaka, opet u funkciji poticaja na učenje i stjecanje obrazovanja. Narodna književnost, zastupljena sa dvadesetak narodnih priča, ima također poučnu ulogu. U zabavnom dijelu lista donošene su i brojne mudre izreke, crtice i anegdote. Ima i prevoda, uglavnom sa turskog i manje sa arapskog jezika, najviše iz carigradskog časopisa *Sirati Mustekim* (Pravi put). Najbrojniji tekstovi objavljeni u *Tariku* su oni koji se odnose na religiju. Odatle čak devetnaest priloga pod zajedničkim naslovom *Islamski velikani*, koji predstavljaju vrstu poučne biografske proze, kao i čitav niz priloga o svetim mjesecima

hidžretskog muslimanskog kalendara i svetim noćima u njima. Brojni su i prilozi o društvenim i političkim pitanjima. U njima je naglašavana zaostalost muslimanskih masa i isticana potreba za pronalaženjem izlaza za narodni razvoj i napredak. Pisano je o neophodnosti obrazovanja na maternjem jeziku, o potrebi obrazovanja i školovanja ženske djece, o teškom materijalnom položaju učitelja, o problemu iseljavanja bosanskohercegovačkih i sandžačkih muslimana i sl.

Časopis *Tarik* ("Put")¹ izlazio je u Sarajevu od 1. juna 1908. do 11. aprila 1910. godine, bez prekidanja, svakog prvog u mjesecu, i to prema mjesecima hidžretske godine. Kad je obustavljen, saopćeno je da je to privremeno, ali njegovo izlaženje nije nastavljeno. Štampan je većim dijelom na bosanskom jeziku, arapskim pismom - arebicom. Pojedini prilozi štampani su i na turskom jeziku – arapskim slovima, a vrlo rijetki su prilozi na arapskom jeziku. U završnom članku u drugom godištu Čaušević se oprašta sa svojim čitateljima i iznosi da *Tarik* na neizvjesno vrijeme prestaje izlaziti radi privatnih poslova urednika. U tom članku on ističe: "Nijesam mogao gledati da se naši znaci gube, a taki je jedan naš znak arapsko pismo. Sve islamske narode od Kine do Maroka veže zajedničko pismo, arapsko pismo, premda govore u raznim jezicima".

Glavni saradnik i autor je Mehmed Čaušević, a pored njega u listu surađuju Mehmed Seid ef. Serdarević, Murad ef. Hajrović, Ahmed ef. Mahinić i drugi mladi mualimi. U listu se najviše raspravlja o reformi mektepske nastave, praktičnosti arebice i potrebi vjeronaučnih knjiga na bosanskom. Čaušević u uvodnoj riječi svojom prirođenom pripovjedačkom toplinom izlaže motive koji su ga naveli da pokrene ovaj list za širenje vjerske prosvjete među muslimanima na maternjem jeziku, kao i njeno jačanje. Treba dati narodu knjigu u ruke, a naročito našem

¹ Prosvjetno-vjerski list, "list za pouku i zabavu", izdavali su ga i uređivali mualimi (učitelji). Štampan je u Sarajevu. Prilozi su pisani na turskom jeziku, arapskim pismom, bosanskim jezikom, pisani arebicom, a kasnije dijelom latinicom i ćirilicom. List je izlazio mjesečno. U izvještajima Bosanske vlade o upravi BiH ovaj se list naziva pogrešno "Takrir". Izlazio je 1908/1909-1910-1911. na šesnaest stranica.

God. I, br. 1, 1. juni 1908, odnosno 1. džumadel-ula 1326. godine – br. 12, 21 maj 1909. God. II, (1909/10).

God. III (1910/11).

Izdavač i vlasnik: Hadži Fehim ef. Kučukalić.

Urednik: Hadži Mehmed Džemaluddin Čaušević.

Islamska štamparija, Sarajevo.

Format: 24x16 cm.

seljaku. “Latinica i ćirilica su narodu još odvratne” i narod od tih pisama zazire, zato ga treba naučiti arapsko pismo, da bi se mogao prosvjećivati, pa da kasnije prihvati i ova druga pisma, te da se tako islamska nauka svakome učini pristupačnom. *Tarik* donosi razno poučno gradivo propagirajući vjersko-prosvjetni napredak. Naročito se zalaže za čuvanje bratstva i sloge među svim muslimanima, kao i za ekonomski napredak i ekonomsku saradnju. Posvećuje veliku pažnju mektebima i zauzima se za poboljšanje materijalnog stanja siromašnih muallima.

Osnovne tematske odrednice i programska opredijeljenost *Tarika* naznačene su odmah u redakcijskom uvodu prvog broja, u kojem se apostrofiraju potreba za prosvjetom uopće, a posebno učenje maternjeg jezika i žestoko kritizira formaliziran i zastario način učenja u mektebima: “Kod nas dijete od 5-6 godina, koje ne zna čestito ni dvajestak materinskih riječi, mora da uči prve vjerske propise preko nepoznatog mu jezika i za to imamo od toga nenaravnog rada ove posljedice: dijete uči u mektebu tri-četiri godine, a za to vrijeme ne more svladati turskog jezika ni toliko da bi mogao sam bez tuđe pomoći iz najlakšeg kitaba razumjeti: to niti je kada u nas bilo, niti će kada biti. Dok polazi u mekteb, razumije riječi prevoditi, ali više površno i napamet. Kad izađe iz mekteba, zaboravi prevod riječi, a zaboravi i sadržaj što je držao u pameti i više naš mladić ne uzima kitaba u ruke ni onaj koji je u gradu, a kamoli onaj na selu”. (*Tarik*, I/1908., br. 1, 3)

Osnovno prosvjetiteljsko sredstvo, kako to vidi uredništvo *Tarika*, je uvođenje arapskog hurufata u naš jezik, a time je olakšan prodor literature, osobito vjerske, u široke narodne slojeve. Čaušević, čovjek neobične energije na putu prosvjećenja Bošnjaka susretao se sa nizom prepreka. Jedna od njih je i nedostatak institucija kojima bi se olakšao ovaj mukotrpan posao. Stoga je inicirao osnivanje društva koje bi zastupalo interese imamskog i mualimskog staleža, a poslije njegovog putovanja po Bosni i Hercegovini i upoznavanja prilika u oblasti poduke. Nakon što je Inicijativni odbor, na čijem čelu je stajao hfz. Mehmed Ali ef. Dukatar, izradio Pravila muslimanskog mualimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu i predao ih nadležnim vlastima na odobrenje, Zemaljska vlada je 26. avgusta 1909. godine pozitivno odgovorila i odobrila rad ovog društva. O ciljevima osnivanja društva govori se u članu 2. Pravila društva u kojem stoji da je zadaća društva da sve muallime, vjeroučitelje narodnih osnovnih škola i imame u Bosni i Hercegovini udruži u jednu cjelinu te da udruženim snagama rade na

razvijanju njihove staleške svijesti, na unapređenju mekteba i nastave, kao i na valjanom uzgajanju podmlatka. Zatim, da rade na stvaranju i potpomaganju mirovinskog fonda za muallime, vjeroučitelje osnovnih škola i imame, na pružanju pomoći njihovim udovicama i siročadima, i na kraju, posebno se založiti zajedničkim snagama da se položaj i materijalno stanje muallima, vjeroučitelja u osnovnim školama i imama poboljša.

U istom članu je naglašeno da se iz društva isključuje svaka politika. Pravilima društva predviđeno je da Glavni odbor po mogućnosti pokrene jedan stručni list za imame i vjeroučitelje koji bi zastupao njihove interese. Odbor bi bio zadužen da daje pravac listu i postavlja glavnog urednika. Konstituirajuća skupština muslimanskog muallimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu održana je u Sarajevu 11. septembra i na njoj je izabran Glavni i Nadzorni odbor društva. Za predsjednika Glavnog odbora izabran je Murad Hulusi ef. Hajrović, a za predsjednika Nadzornog odbora imenovan je hfz. Mehmed Ali ef. Dukatar. Vijest o osnivanju društva imala je veliki odjek i naišla je na odobravanje ne samo među imamima, muallimima i drugim članovima ilmijanskog staleža, već i u širim krugovima muslimanske javnosti. To se vidi i po brojnim pismima podrške koja su pristigla na adresu Glavnog odbora, a u kojima se toplo pozdravlja početak djelovanja ovog Društva. Tim povodom u listu *Tarik* objavljen je članak pod naslovom *Pomozite muallimskom i imamskom društvu* u kojem se ističe značaj i važnost muallimskog i imamskog staleža za muslimansko društvo jer oni poučavaju djecu o vjeri i vjerskim propisima, kao što su i njihovi predvodnici u vršenju ibadeta. Pozvani su svi muslimani da budu svjesni te činjenice i da se zbog toga sa posebnim poštovanjem odnose prema ovom staležu. Zbog činjenice da su oni vrlo slabo plaćeni, pozivaju se svi da pomognu ovom Društvu koje ima veliku zadaću, a to je da muslimansku djecu upute u dobro poznavanje islama. (*Tarik*, II/1909., br. 6, 91)

Reformu medresa, kao temeljnih obrazovnih institucija, Čaušević vidi kao veoma složen proces koji se sastoji iz pravnog uobličavanja, koje je veoma sporo, i individualnog, odnosno društvenog pregalaštva koje bi moglo pojedinačnim i društvenim angažmanom ubrzati ovaj proces i prije uređenja zakonskih osnova. U kolikoj mjeri je uredništvo *Tarika* davalo prostora i značaja najaktualnijim društvenim problemima i tretiralo ih sa vjerskog, ali i nacionalnog aspekta, najbolje možemo uočiti u posebnom uvodnom redakcijskom članku *Hidžret* (*Tarik*, II/1910., br. 9,

129-133), koji tretira pošast iseljavanja Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine, počevši od semantičkog razjašnjavanja ovog pojma, njegovu elaboraciju kroz historijsku praksu, pa sve do šerijatskih odredbi u pogledu “hidžre”: “Evo jedne riječi koja se često spominje među našim muslimanima, ali joj se pravo značenje dobro ne shvaća. Riječ ‘hidžret’ ima dosta značenja, od kojih je najglavnije: ostaviti grijeh, terk učiniti besposlicu, osjeći se od zlih običaja. Doduše ‘hidžret’ znači ostaviti svoj vatan, pa se iseliti u drugo mjesto. Naš je svijet ovo drugo značenje poprimio tako, da bez opravdanog razloga kaže: Ja ću hidžret učiniti i dapače neki i odsele. Pravi hidžret jest onaj hidžret, koji se čini u ime toga da čovjek očuva svoju svetu vjeru – din-islam i svoj namus. Dakle u hidžreta je šart, da čovjek u svojoj domovini bude zapriječen od izvršenja vjerskih propisa, da mu bude namus i džan izvrgnut opasnosti... A sada da vidimo kako to u nas ide: razljuti se Hasan ili Omer na svoga komšiju Ahmeda zbog kakve malenkosti, pa odmah viče: Mi ćemo njemu vlaha pod pendžer, a mi ćemo se seliti... Dakle, pokret za hidžretom ne proizlazi iz pravih razloga, nego iz velikog neznanja. Neznanje je krivo, pa mi svaku Božiju zapovijed krivo izvodimo. Tako naprimjer din-islam kaže: Mudrost je izgubljena stvar, muslimani će je primiti i uzeti gdje je god nađu. Po tom bi trebalo, da mi muslimani postajemo najčuvjeniji ljudi, da između nas izlaze doktori, pravnici, mjernici, učeni ekonomski, gospodari, trgovci, tišleri, gvoždari, krojači itd. A je li tako?” Kao što smo vidjeli, ulema Društva vrlo aktivno se uključila u zaustavljanje iseljavanja. U tekstu se detaljno izlaže smisao hidžre općenito, zatim je ukazano na dalekosežne negativne posljedice hidžre muslimana iz Bosne i Hercegovine. Ponuđena su i rješenja na koji način svaki član Društva treba djelovati na obrazlaganju negativnih posljedica hidžre, kako za one koji sele, tako i za one koji ostaju u Bosni i Hercegovini. Istaknuto je da je seoba ubitačna, ne samo za one koji odsele, već je od velike štete i za sve koji ostaju. Rukovodstvo Društva upozoravalo je na važnost jedinstva i očuvanja brojnosti muslimanskog naroda jer jedino tako mogu osigurati zaštitu svojih interesa i isposlovati svoja prava, čime se osigurava bolji status za cjelokupnu bosanskohercegovačku muslimansku zajednicu. Naglašava se da je sveta islamska dužnost svakog muslimanskog rodoljuba da svim silama radi na suzbijanju seobe. Posebno je istaknuto da je to obaveza u prvom redu uleme, u koju se ubrajaju i oni, muallimi i imami.

Brojni su tekstovi prosvjetiteljskog i vjerskog sadržaja nakon štampanja u *Tariku* doživjeli svoja kasnija izdanja u zasebnim djelima.

Tako je uredništvo *Tarika* izdalo prijevod sa turskog na naš jezik tadašnji znameniti udžbenik *Bergiviju*. I kako je pisac djela u uvodu rekao: "Napisao je ovo djelo Muhamed b. Pir Ali na turskom jeziku da bi korist bila općenita", tako je i ovom prijevodu, koji je doživio nekoliko izdanja, na naslovnu stranicu stavljeno: "*Prevelo na bosanski radi općenite koristi Uredništvo Tarika*". Prijevod je djelo Čauševića. Osim poučavanja u vjeri, prijevod ima i svrhu da se čitalac postepeno poučava u turskom jeziku. U notama ispod linije nalazimo čitav niz turskih riječi koje treba zapamtiti, a i nekih pravila turskog jezika.

U *Tariku* su štampani i tekstovi *Islamski velikani*, *Vazovi*, *Kratak tarihi-islam* i drugi. I naznačeni tekstovi su kasnije izdati kao separata izdanja. Na jednom mjestu u *Tariku* je zabilježeno da je pisac radnje *Islamski velikani* Muhamed Seid, dakle Serdarević. U separatom izdanju ove knjige na naslovnoj strani stoji: Sabrao i izdao H. Mehmed Džemaludin Čaušević, reis-ul-ulema. "Ovdje nam postaje nejasno da li je Čaušević samo izdavač, ili je sarađivao i kod pisanja knjige. Gledajući na način obrade, prvo mišljenje se čini vjerovatnijim. *Vazovi* su djelo Čauševića. Tu je prevodio iz *Sirati-mustekima* neke vazove i nasihate čuvenog carigradskog alima Ismail-Hakije Manastirlije. U knjizi ima i govora o mubarek-danima i večerima, o čemu obično vaizi u prigodnim prilikama govore. Na naslovnoj strani čitamo: "prvi svezak", iz čega vidimo, da je Čaušević kanio s vazovima nastaviti, ali, osim tog prvog, nijedan svezak se nije više pojavio. *Kratak tarihi-islam* je također zasebno štampan". (Karić, Demirović 2002: 191)

List je prihvaćen od relativno brojne tadašnje čitalačke publike, što se vidi iz priloga pod naslovom *O potrebi Tarika*, čitaoca iz Cazina. Autor piše o nespremnosti muslimana da se uhvate ukoštac s problemima vremena koje je došlo sa Austro-ugarskom okupacijom Bosne. Vrlo indikativan je moto ovog članka: "Prošlo je vrijeme s kojim smo se mogli igrati, ovo je vrijeme koje se igra s nama". Upoređujući obrazovni nivo i obaviještenost pripadnika drugih naroda, autor konstatira da muslimani znatno zaostaju: "Vidimo starce drugih vjera, jednostavno savremenih misli, starce iskusne i vješte sa kojima se ne mogu naši ihtijari mjeriti i počnu li štogod zajednički raditi, tad njihovi starci vode glavnu riječ a naši ihtijari samo slijede". (*Tarik*, I/1908., br. 3, 35)

I osnovni pojmovi državotvornosti, ustava, autonomije, gotovo su nepoznati prosječnom čitaocu. Stoga je zadatak *Tarika* da šire narodne slojeve educira o njihovom značaju: "I Bosna hoće ustav, mahom se

govori a i u našim novinama stoji da je nekolicina naših prvaka u slozi sa našim gazdama riščanske vjere zatražilo od ministra ustav za Bosnu i Hercegovinu. Prije se govorilo da bi trebala naša zemlja autonomiju, biva da sami sebi sudimo, a sad se govori da bi trebali sami sebi usude krojiti koje bi drugi potvrđivao, što će reći da se malo osamostalimo za samoupravu. Šta li je autonomija, šta li je ustav, to nije našem svijetu najbolje poznato. Čulo se da je u Turskoj ustav od velike koristi, pa se misli da bi i nama tako bilo". (*Tarik*, I/1908., br. 5, 94)

U čitavoj seriji članaka pod naslovom *Naši mektebi* Redakcija lista *Tarik* problematizira mnoga aktualna pitanja iz oblasti početne nastave – tada najizraženijeg vjerskoprosvjernog problema, a osobito ističe dva: težak položaj mualima, te potrebu reforme cjelokupnog školskog sistema. Ova tematika će biti okosnica natpisa u gotovo cjelokupnom korpusu arebičke štampe. Materijalni položaj vjeroučitelja bio je izuzetno težak, pa je rješenje ovog problema, kako se naglašava, preduvjet svakog ozbiljnog posla u pravcu unapređenja i nastavno-obrazovnog procesa. Kao prvi korak treba osnovati društvo, odnosno staleško udruženje mualima kako bi se organiziranije i jednostavnije borilo za opće interese svojih članova. "Pomoću svog odbora svi će mualimi moći jednako misliti, osjećati i raditi i mi ćemo tekar tada vidjeti od kakve su nam potrebe mualimi i koliku korist od njih imamo, jer bez sloge i ujedinjenja nekog staleža ne more se ni misliti o uspješnom radu onog staleža, pa se tako isto ne more misliti ni o uspješnom uzgoju bez udruženja odgajatelja, naših mualima. Takim staležom koji bude jednom udružen mi ćemo se ponositi jer ćemo vidjeti da potpuno odgovara svom zvanju i položaju". (*Tarik*, I/1908., br. 4, 52)

U članku *Vakufsko-mearifska samouprava i naši mektebi* ističe se potreba da "sadašnje mektebe treba iz temelja reformisati". Autor nepotpisanog članka (sigurno redakcijski) stavlja u prvi plan pitanje nagrađivanja mualima, a zatim odmah kao glavne činioce nastave spominje jezik i pismo. Jezik nastave, kako naglašava pisac, mora biti narodni, jer je to već praksa u svim drugim islamskim zemljama, ali za pismo je malo teže naći pravo rješenje, iako se autor zalaže za arapsko pismo najviše zbog toga "što bi to mogao biti jedan vidljiv zajednički znak muslimana", pa sugerira mearifskoj upravi da o tome vodi računa.

Prilog pod naslovom *Pošljednji govor*, koji je izlazio u tri nastavka, imao je za cilj da utiče na pokretanje muslimanskih masa, te da podstiče buđenje svijesti o potrebi transformacije cjelokupnog društvenog života.

U spomenutom prilogu posebno se ističe zahtjev za reformom školskog sistema i stvaranju jednog novog odnosa prema nauci i obrazovanju. Iako je autor Egipćanin, i tekst se odnosi na egipatske prilike, očita je sličnost sa prilikama u tadašnjoj Bosni i Hercegovini i položajem muslimana u njoj. Tako tvrdnja autora da "ako hoćemo da koristimo svojoj domovini, prije svega trebamo pogledati u se, spoznati sebe i svoju vrijednost, izmjeriti svoju moć, ispitati uzroke nazatka i onda tek raditi i trud ulagati oko poboljšanja svoga stanja", (*Tarik*, I/1908., br. 2, 27) u cijelosti je primjenljiva i na stanje muslimana u ovim krajevima, pa je Uredništvo smatralo da će objavljivanjem ovakvih napisa doprinijeti i poboljšanju domaćih prilika.

Od trećeg do devetog broja u *Tariku* je izlazila serija članaka pod naslovom *Dedini menakibi*. Redakcija je popratila uvrštavanje prvog priloga riječima: "Dedini prijatelji! Primili smo vašu radnju i evo je od ovog broja počinjemo iznositi. Mahsuz selam! Uredništvo". Pouzdano se zna da se pod nadimkom Dedo krije Džemaludin Čaušević i može se zaključiti da je uredništvo razgovor Dede i njegovih prijatelja iskoristilo kao priliku da aktualizira mnoga pitanja iz života bosanskohercegovačkih muslimana, da istakne potrebu mijenjanja shvatanja o perspektivama života u uvjetima austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Zato Dedo u razgovoru poručuje svojim mladim prijateljima: "Nama starim ovaj vakat neobičan je, a vi ste se porodili u ovom vaktu, vi dotjerajte svoj život i postupak prema današnjim prilikama, jer mi, regbi, jedva čekamo hajirli halas. Nama nije moglo u pamet ići da se čovjek unaprijed mora spremati kako bi mogao dočekati i ono vrijeme koje iz temelja mijenja dojakošnji način života i rada". Kao imperativan zahtjev ističe se osnivanje dioničke štamparije u kojoj bi se štampao jedan muslimanski dnevnik i, prema autoru ovog napisa, svi drugi listovi bili bi suvišni. Interesantna je ideja da bi u takve novine trebalo uvrštavati priloge na nekoliko jezika jer, kako pisac kaže: "Šta treba Austrija da zna neka bude na njemačkom jeziku. Sama riječ "muslimanski" bio bi program toga lista. Ovaj list ne bi smio napadati druge vjere". Dakle, u pogledu odnosa prema pripadnicima drugih konfesija izražava se tolerantnost, ali ne i pasivan odnos na agresivne postupke pojedinaca.

Iz Dedinog kazivanja vidi se početak otrežnjavanja bosanskohercegovačkih muslimana koji su gajili iluzije da će okupacija potrajati kratko vrijeme. Poslije tridesetogodišnje zbilje trebalo je biti jasno da su sve nade o povratku na staro vrijeme propale. Iseljavanje je najgori izlaz, jer

je ono ne samo nanijelo i nanosi ogromne štete materijalne prirode, već isto tako unosi još veću dezorijentiranost i onemogućava zauzimanje realnog stava. Ovaj apel značio je mnogo budući da se iseljavanje poslije trideset godina okupacije smatralo još uvijek kao moralna obaveza i upoređivalo sa hidžrom. Nije ovo hidžra, upozorava u svom članku jedan alim, jer hidžra je samo onda opravdana ako se čini u situaciji kada je ugrožen fizički opstanak, ili ako se ne može živjeti u skladu s temeljnim principima vjere. Međutim, u članku se veli dalje: “Danas ja ne vidim da nam brane podizati džamije i mektebe, ići u džamiju i slati djecu u mekteb”, a zatim se nastavlja tvrdnjom da je veća i preča dužnost “ako se hidžret učini od svojih nevaljalština i prifatati se za dobre poslove”. (*Tarik*, I/1908., br. 7, 123)

Prilikom izlaska prvog broja Uredništvo je obećalo da će list donositi i zabavno gradivo *Naše poučne pripovijetke*. Međutim, nije imalo velikog uspjeha, jer osim tri pjesme nema drugih literarnih sastava ako u to ne ubrojimo anegdote, dosjetke, misli i izreke, te basne, sve sa dosta naglašenom poukom. Anegdote su standardne, misaono nisu duboke, a humor u njima je popraćen blagom ironijom, te satirom na ljudske mahane i poroke. Među njima ističu se anegdota o liječniku siromahu, o ahmaku i ogledalu, te o agi i sluzi. U posljednja četiri broja nema uopće ove rubrike.

U rubrici “*Vijesti iz svijeta*” donose se informacije o najvažnijim političkim događajima sa Balkana, Bliskog istoka i teritorija koje su bile pod osmanskom upravom. Izbor i selekcija informacija su logični, s obzirom da se želi potcrtavati, uvijek i iznova, veza Bosne i Hercegovine sa Turskom, te uspostaviti paralela društvenih procesa između ove dvije zemlje. List daje poseban publicitet događajima u Turskoj u vezi s pokretom Mladoturaka, donošenju prvog Ustava od strane Abdul-Hamida, koji pod pritiskom javnog mnijenja i događaja u Makedoniji mora početi uvoditi parlamentarne karakteristike vladavine. Neosporno je da se, i na ovaj način, želi indirektno skrenuti pažnja na potrebu parlamentarnog jačanja u samoj Bosni i Hercegovini. Najzanimljivije vijesti iz ove rubrike su *Muslimani za arapsko pismo* i *O arapskom pismu*. Prva informacija odnosi se na prijedlog za uvođenje arapskog pisma u albanski jezik i iznosi se stav Albanaca s obzirom na njihovu vjersku pripadnost: muslimani se zalažu za arapsko pismo, katolici (Miriditi) za latinicu, a Albanci pravoslavne vjere za ferašrimicu-pismo slično grčkom koje je izumio Šemsudin Sami, iz Ferašrima, za potrebe albanskog jezika.

O jeziku u drugoj informaciji raspravlja i jedan liječnik, dr. Milasli Ismail Haki efendija, direktor civilnog liječničkog zavoda u Šamu.

Na početku drugog godišta Uredništvo se obraća čitaocima uvodnim člankom u kome izražava radost zbog uspješnog jednogodišnjeg redovnog izlaženja lista i poziva čitaoce da i dalje pružaju listu svoju podršku. U članku se ističe da je najveća zasluga lista afirmacija arebice, bez koje se, po mišljenju Redakcije, ne može izvršiti reforma vjerskih zavoda. Uredništvo posebno obećava da će u listu značajnu pažnju posvetiti pitanjima dalje primjene arapskog pisma na naš jezik kao i pitanju reforme vjerske nastave.

U drugom godištu *Tarika* ima nekoliko napisa na temu odgoja. Tako je u prvom broju štampan članak Muhameda Hamdija *O potrebi uzgoja* (ustvari Hamdija Mulić). Autor ističe nužnost da list mnogo više nego do sada piše o odgojnoj problematici, osobito da donosi članke namijenjene mladeži. Žali se na jadno stanje Bošnjaka/muslimana, te na zanemarivanje kućnog odgoja. Mulić predlaže da se odmah s turskog jezika prevede i štampa arebicom jedna knjiga iz te oblasti koja bi služila i djeci i odraslim.

O presudnoj ulozi obitelji u odgoju mladog čovjeka govori i članak *Domaći uzgoj* potpisan sa "Svršena ruždijanka". Članak je interesantan po mnogo čemu, prije svega kao poticaj afirmacije angažmana žena, na što Uredništvo gleda sa simpatijama. Autorica posebno ističe ličnost odgojitelja, njegov osobni primjer koji je često presudan faktor u pedagoškom djelovanju. Da bi to potkrijepila, veli: "Ko je neuzgojen, taj ne može uzgajati". (*Tarik*, II/1910., br. 9, 139)

U članku *Piše otac sinu* iznose se upute koje otac daje sinu, odnosno autor svojoj djeci, kako se vrše osnovni vjerski obredi. To je prijevod s turskog iz jedne početnice od Saliha Ihsana. Kad savjetuje sinu kako da se odnosi prema starijima, a kako prema mladima, ovaj autor kaže: "Poštuj stare ljude, jer misli da su oni više dobrote učinili ljudima nego ti, a mlađe također drži boljim od sebe, jer misli da su oni manje grijeha od tebe učinili". (*Tarik*, II/1909., br. 2, 26)

Problem hidžre je jedna od najučestalijih tema, tako se u članku "*Baš je hodža i po*" ponovo obrađuje ova tema. To je, ustvari, pismo nekog Livnjaka u kojem se iznosi slučaj jednog carigradskog hodže koji poziva kolegu iz Livna da seli u Tursku, jer je, navodno, živjeti u nemuslimanskoj državi pokuđeno djelo. Uredništvo se odlučno suprotstavlja takvim mišljenjima i pobija "argumente" takvih hodža

kao što je ovaj iz Carigrada. Članak je značajan i po tome što se izruguje stepenu naobrazbe ulemanskog staleža i posljedicama koje oni svojom neukošću imaju u širem društvenom kontekstu. “Skoro je jedan hodža iz Carigrada pisao ovamo svom jednom rođaku pismo u kojem veli - Ili se odreci Livna ili dina - a onda je te riječi potkrijepio sa ovim hadisom (ako je hadis): ‘Ko je mumin iz Dari harba more izaći a neće, nego hoće bez šerijatskog uzroka da pod vlahom ostane, on od moga umeta nije.’ Vidi se da taj hodža ne zna ni gdje se nalazi, a razumije se da on ne vidi dalje od svoga nosa... Kad bi tako sva ulema mislila kao on, onda bismo kroz kratko vrijeme skućili islam na samu Medinu i Meku, gdje onda ne bi mogli opstojati niti dvije godine dana... Da nam hodža sam znade koliki hijanetluk čini svome dinu ušljed svoga džehaleta, on bi na svoja usta pečat udario, pa ne bi govorio dok je god živ. E baš si hodža i pol!” (*Tarik*, II/1910., br. 9, 133-134)

Muhamed Seid Serdarević piše u broju desetom o ljudskim svojstvima koja donose propast onome pri kome se nalaze, a to su: škrtost kojoj se čovjek pokorava, strast i požuda za kojima se pristaje, te samoljublje i samodopadanje. Autor smatra da kada bi se čovjek oslobodio ovih svojstava, ne bi bilo socijalne bijede i nevolje. Škrtost objašnjava kao nasljednu sklonost pa naglašava da treba nadvladavati tu osobinu i navodi hadis po kojem je “najplodonosnije dijeljenje onda kada dijeliš kad si zdrav, škrt i pohlepan, kad se bojiš siromaštva i kad si rad da se obogatiš”. Na kraju autor apelira na vjernike da pomognu izgradnju jednog sirotišta jer, kako ističe, siromaštvo je veliko iskušenje. On se zalaže za intelektualno i općekulturno podizanje Bošnjaka/muslimana, jer samo takvim pojedincima državna vlast može povjeravati značajnije funkcije i samo tako obrazovani mogu zauzimati i dominantne pozicije u privrednom životu jedne zemlje.

Rubrika *Pogled po svijetu* će se vrlo često pojavljivati u *Tariku*, vjerovatno onda kada je Uredništvo uspjevalo prikupiti informacije o događajima društveno-političkog karaktera, o utjecaju tih događanja na bosanskohercegovačke prilike, ili kad želi da predmetni događaj posluži kao ilustracija rješavanja nekog aktuelnog problema u Bosni i Hercegovini. List izvještava o promjeni na turskom prijestolju s očitim simpatijama za mladotursku revoluciju. Podržava napore za demokratizaciju Afganistana i informira o položaju muslimana u Kini. Izražava žaljenje zbog nesloge i nesporazuma oko izbora za funkcionere u Vakufsko-mearifskoj upravi.

Jedno od najvažnijih pitanja koja se tretiraju u *Tariku* jeste i konstituisanje vjerskih institucija. To se posebno odnosi na proceduru izbora reis-ul-uleme zbog poznatih razloga da okupatorska vlast indirektno nastoji njegovo imenovanje otrgnuti od carigradske vlasti. "Ima već nekoliko godina kako ovaj odbor pregovara sa bosanskom vladom i na koncu došlo je do sporazuma između vlade i odbora u prošloj godini u svim tačkama, jedino je bilo ostalo to kako će se dobavljati "menšura". Ovo je pitanje "Eksekutivni odbor" sa vladom ustupio visokom mešihatu u Carigradu na riješenje i odlučenje te smo prije mjesec dana i visoko riješenje dobili. Ta će stvar teći ovim redom: Izabraćemo u cijeloj Bosni i Hercegovini dvadeset i četiri alima i šest muftija, a to je svega trideset alima – dakle, iz svakog sandžaka biće po pet alima. Ima će pravo glasa svaki punodoban musliman. Selo će izabrati jednog od sebe i spremi u kotarsko mjesto, pa će ovaj sa svijetom iz kotarskog mjesta izabrati svoje zastupnike koji će se u okružnom mjestu sastati i tude izabrati četvericu alima i okružnog muftiju kao petog alima. U svakom će se okružju taki izbor provesti, a taj džemijet koji će brojiti trideset alima zove se Džemijeti ilmijje – Izborna kurija. Ova Izborna kurija izabraće između sebe ili od onih koji nijesu među njima tri najučevnije i najrazboritije osobe za reis-ul-ulemu i predložiti ih Vladi kao svoje kandidate, a Vlada će onda podastrijeti njegovu veličanstvu caru i kralju da jednog imenuje. Koji bude od njegova veličanstva imenovan za toga će moliti "Izborna kurija" preko Vlade njegovu visost i presvjetlost carigradskog šejhul-islama koji u vjerskim stvarima zastupa njegovo veličanstvo halifu svih muslimana da ovome podijeli menšuru – dozvolu da more sa vjerskog gledišta postavljati vjerske službenike i kao takvim dozvoljavati obavljanje vjerskih službi". (*Tarik*, I/1908., br. 6, 107)

Tek nakon niza pregovora i pokušaja okupatorske vlasti da imenovanje reis-ul-uleme ispolitizira i nametne osobu lojalnu režimu, te upornosti izborne kurije i zahtijevanja konsenzusa po ovom pitanju cjelokupnog muslimanskog stanovništva, koja je ovo pitanje tretirala kao jedno od glavnih u borbi za vjersko-mearifsku autonomiju, car je bio prisiljen na ustupak: "Službeno se javlja da je njegovo veličanstvo premilostivi car i kralj Franjo Josip Prvi blagoizvolio podijeliti previšnju sankciju Štatutu za autonomnu upravu naših vjersko-vakufsko-mearifskih poslova". (*Tarik*, I/1909., br. 12, 208)

Dramatična zbivanja u Turskoj i Mladoturska revolucija imali su značajan odjek i u samoj Bosni i Hercegovini. Iz štampe se da uočiti

nada da će ovi procesi u Turskoj potaknuti i domaće stanovništvo na energičniji društveni aktivitet i najzad Bošnjake otrgnuti iz višedecenijske letargije: “Dvadeset i treći dan džumadel-uhra ostaje u turskom tarihu vrlo znamenit dan. Toga je dana gospodar Osmanlijskog carstva i halifa sviju živućih muslimana, Njegovo veličanstvo sultan Abdul Hamid Drugi podijelio svojim podanicima ustav i to - kako novine pišu - pod pritiskom događaja u Makedoniji i na zahtjev jednog dijela svog naroda koji je svoje napredne misli prije toga rasijao u svim krajevima turske carevine pa (i) u samom vojništvu Ali Osmanove idare, a to su takozvani Žon turci ili Mladoturci”. (*Tarik*, I/1908., br. 5, 81) Članak je u cijelosti posvećen vijestima i refleksijama u svijetu povodom donošenja turskog Ustava. Autor s ushićenjem odobrava pobjedu Mladoturaka, ističući “oduševljenost” muslimana širom svijeta proglašenjem Ustava u Turskoj. Iznosi se nada da je ovo prvi korak u formiranju parlamentarnih demokratija u muslimanskim zemljama.

U uvodnom članku drugog godišta *Tarika* pod naslovom: *Na početku druge Tarikove godine* urednik konstatira ispunjenje cilja pokretanja lista i prihvatanje arebičkog pisma čime je savladana osnovna i prva prepreka ka bržem prosvjećenju muslimanskog/bošnjačkog stanovništva. “Prije se je mislilo da arapsko pismo nije prikladno za naš jezik, te da ono ne more imati nikakve budućnosti obzirom na naš jezik, dočem se danas sasvim drukčije misli i sudi. Danas je općenita misao da se ne more vjerska nastava u našim mektebima reformirati što neće biti napisata arapskim pismom, a na našem jeziku”. (*Tarik*, II/1909., br. 1, 2) Ovladavanje ovim pismom što šireg sloja stanovništva je sredstvo prema osnovnom cilju – vjersko-prosvjetnoj autonomiji. “Ima oko desetak godina kako se radi na tom da i mi imadnemo svoju vjersko-prosvjetnu autonomiju koja će već i na skoro nastupiti svoju snagu. Ta nova tekovina vakufsko-mearifska samouprava mora obradovati svakog muslimana koji je god promatrao naš spori napredak, pa još ako je poznavao one silne čvorove preko kojih se nije moglo preći da se kroči naprijed a presjeći se nijesu mogli”. (*Tarik*, II/1909., br. 1, 3)

Borba za nacionalna, vjerska i politička prava ne odvija se na štetu drugih naroda u Bosni i Hercegovini, zagovara se tolerancija i univerzalni principi. “Najpravije će biti da se poštuje svačije pravo, pa ma kojoj vjeri pripadao, jer hazreti šeriat veli: “*Lehum ma lena ve ‘alejhim ma ‘alejna*” i druge vjere imaju pravo kao i mi, kad se oni okoriste, okoristićemo se i mi, a ako se oni oštete, oštetićemo se i mi, zato se može reći, treba

čovjek čovjeka da čuva ne gledajući na vjeru. Dakle, ne treba ni na takoga napadati". (*Tarik*, II/1909., br. 2, 19)

U trećem broju drugog godišta ovog lista iz današnje perspektive pažnju privlače dva članka. Prvi je *Mektebski red* koji navodi 35 pravila ponašanja djece u mektebu i izvan njega. Pravila počivaju na čitavom nizu autokratskih i prisilnih metoda i zagovara se niz mjera fizičkog kažnjavanja učenika. Drugi članak je *Koristi od nepušenja prije ručka*, koji zagovara zanimljiv pristup postupnog odvikavanja od tada raširene pojave - pušenja. "Nećemo govoriti proti duhanu, uopće, jer bi to bio vrlo težak posao, pošto je duhan već postao jedan općeniti belaj. Puše stari, puše mladi, puše žene, puše djeca i to se je pušenje toliko ukorijenilo da niko ne zna načina kako bi proti duhanu ustao. Svak puši, a niko se ne more pohvaliti da to koristi, nego naprotiv svi smo u neprilici šta da počinjemo. Otac, ni mualim nejmaju obraza djecu odvrćati od pušenja kada to i sami rade na dječije oči. Zaludu i učeni doktori pišu čitave knjige proti duhanu kad mi vidimo puno doktora sa cigarom u ustima". (*Tarik*, II/1909., br. 3, 45)

Poseban prilog petom broju *Tarika* posvećen je konstituiranju Glavnog i Nadzornog odbora Muslimanskog, mualimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu. Oštrim tonom se kritizira sve učestalija praksa politikanstva i politiziranje izbora članova mualimskih institucija i pokušaj novouspostavljenih političkih opcija da u njih "proguraju" svoje ljude. Pozivaju se mualimi da animiraju široke narodne slojeve na udruživanje i jačanje ovih institucija. "Na 25. šabana tekuće godine održavala se je glavna Skupština gornjeg društva u prostorijama merhum Gazi Husrevbegova mekteba na kojoj je izabran Glavni odbor od šest lica za Sarajevo i od dvanest lica iz ostalih krajeva Bosne i Hercegovine i to iz svakog okružja po dva. Ovo društvo more nam donijeti veliku korist jer je cilj ovoga društva vrlo plemenit, ali da nam ovo društvo donese željeni cilj to ovisi o nama jer svako društvo potrebno je moralne i materijalne pomoći. Ako ovo društvo budemo cijenili to ćemo ga moralno pomoći a ako se upišemo u društvo kao članovi, pomagači, utemeljitelji ili dobrotvori, tim ćemo njegov opstanak osigurati i djelovanje pospiješiti".

Osobito je značajan članak, odnosno pismo čitateljke - potpisano sa Svršena ruždijanka N., u povodu početka nove školske mektepske godine. Povod je obrazovanje žena, ali se vrlo otvoreno, i za te prilike izuzetno hrabro, iznosi čitav niz podataka o tadašnjem općem položaju žene muslimanke u društvu. "Treba da jedan put pokažemo da nismo

stvorene da budemo robovi i puka naslada muškarčeva. Ta i mi imamo srce koje osjeća, ljubi i trpi za svoj bijedni narod, koje mu želi pomoći. Žene moraju biti prve svjetloonoše, zvijezde prethodnice koje stvaraju svojim životom nerazorive temelje kulture... Samo mi, muslimanke u Bosni još spavamo teškim zimskim snom. Kad će jedan put i nama sunce zasjati da nas probudi, da nam ugrije hladna i mrtva srca? Ta gdje je ta blažena muslimanka u cijeloj Bosni, koja napisa ma i najmanje djelce, lijepo, velim lijepo - spjeva pjesmicu, ili uopće uradi nešto na polju kulture. Pogledajmo malo sebe i oko sebe. Kad bi koja od nas došla u društvo naobraženih inovjerki, bilo bi joj tijesno u tom, makar i vrlo lijepom društvu. Stidjela bi se jer ne bi mogla ni govoriti pošto nije ni u što upućena. Šta mi znamo? Da li je dosta da znamo lijepo vesti i šiti? Ta hoćemo li učiti sinčića da veze i šije, ili ćemo s tim muža zabavljati? Koliko ima danas žena koje proklinju čas kad su se rodile i stupile u teški brak?

One ne misle da li može muž ljubiti svoju i lijepu tijelom ženu koja mu nije ni izdaleka duhom ravna. Oni dolaze u dodir i sa kulturnim ženama i vide duševne mane i nedostatke svoje žene. Dakle, i to je ta nama krivnja. Koliko ima po ostalim zemljama ženskih listova a mi ni ciglog. Zar ne bi bilo lijepo kad bismo uzele i mi naprimjer ovaj list *Tarik* - pošto ga znamo većina nas čitati – pa da iznosimo svoje jade i belaje i da se upoznajemo sa svijetom. Ako se mi ne pobrinemo za se, drugi neće. Ali trebamo rada i truda, jer u moći grozdovi vise, a iz znoja niče ponajbolji plod. Dakle, naprijed složno pod bajrak prosvjete”. (*Tarik*, II/1909., br. 7, 103)

Za ovo doba je neobično da Uredništvo potiče žensku populaciju na angažman u svim društvenim sferama i zalaže se poboljšanje statusa žena. Odmah nakon članka, gotovo sa nestrpljenjem, donosi i svoj sud: “Lijepo je to da i vi iznesete svoje želje na javnost. Drage volje mi ćemo donositi vaše radnje i mi želimo i od Boga išćemo da uzmognete na skoro osnovati svoj list kao vaše drugarice u Carigradu, Misiru i Tagistanu, i s tim probudite i one koji bi trebali da vam duševne hrane pribave”. (*Tarik*, II/1909., br. 7, 104)

Slijedi još jedan članak *Ulema i narod* u kojem se, na indirektan način, lociraju uzroci zaostalosti u sistemu obrazovanja i konzervativnosti uleme: “Ali na žalost mi take uleme nejmamo, koja bi bila u stanju dušu našeg naroda uzgajati, danas je nejmamo a ovakim postupkom nećemo je ni imati”. (*Tarik*, II/1909., br. 8, 121)

Već u narednom broju se javlja još jedna saradnica pod pseudonimom Posavka koja vrlo konkretno nudi vrste aktiviteta za poboljšanje položaja žena. "U svijuu naroda ženski stalež pridonosi mnogo pomoći u javnom radu, a nas bosanskih muslimanki kao da nikako i nejma pod nebeskim kubetom. Ima doduše nekoliko hanuma, dobrotvorki koje su iz svog bogatstva ponešto pridonijele u dobrotvorne svrhe kao u Bos. Gradiškoj, D. Tuzli i Sarajevu i tako su pokazale da i nas ima živih, ali su to samo iznimke. Kamo naša ženska udruženja i dobrotvorna društva? Kamo naši ženski mektebi i uzgojilišta? Doduše, mi smo same nemoćne da sobom podižemo sebi zavode i mektebe, već su se za to dužni pobrinuti naši prvaci, ali mi smo u stanju za to dignuti svoj glas i zatražiti!" (*Tarik*, II/1909., br. 8, 123-124)

Slabo stanje prosvjetnih ustanova kod Bošnjaka komparira jedan od saradnika lista (Seid Serdarević) sa situacijom u drugim konfesijama: "Naši sugrađani drugih vjeroispovijesti, koji su od nas daleko namireniji u svojim potrebama, rade neprestano dan i noć na svim poljima javnoga rada, jer znadu da onaj elemenat koji je najbolje kulturno podignut, koji je intelektualno (fikren, 'ilmen) i materijalno (madeten, serveten) najjači, preuzimlje hegemoniju (prevlast), sama državna vlast s njime najviše računa, a imade veći ugled i u domovini i na strani, u trgovačkom svijetu i inače". (*Tarik*, II/1909., br. 12, 177)

U zadnjem broju drugog godišta *Tarika* afirmira se postupak mostarskog gradonačelnika i veleposjednika Mustafa-age Komadine koji je poklonio zemljište za izgradnju muslimanskog sirotišta kao i značajne donacije udruženjima različitih konfesija. "Za opskrbu toga sirotišta ustupa tri stotine svojih akcija u trgovačkom udruženju i svoju načelničku platu od 15 hiljada kruna kroz prve periode svoga načelnikovanja, a dividenda od tristo akcija za vazda. U slučaju da se trgovačko udruženje razaspe, da se imadu novci od onih akcija uložiti u koju sigurnu banku, te da se tim prihodom uzdržava sirotište. Nadalje, ne manje je važnosti ženski mekteb koji će napraviti, a koji je u nas od prijeke nužde, jer valja znati da u nas preko 300 ženske djece uče po prifatnim kućama kod koje pobožne hodže (bule). Zatim je 12 društava potpomogao. (*Tarik*, II/1910., br. 12, 195-196)

I na kraju, u članku *Poštovanim čitateljima i prijateljima*, navode se razlozi za "privremenu" obustavu lista. "Nije mi milo ali moram ovim brojem obustaviti naš *Tarik* na izvjesno vrijeme. Tome je razlog moj privatni posao kojeg moram u ovo vrijeme srediti, pa – ako Bog da –

kada sredim posao opet ću nastaviti izdavanje. Zato poručujem svima čitateljima i prijateljima da ne misle da *Tarik* zaklapa oči na uvijek ko druge novine, jer da mu je spao broj pretplatnika ili da su ga ostavili saradnici. Ne, to nije ništa. *Tarik* ima sada preko hiljadu sto i pedeset pretplatnika a gotove građe ima još za nekoliko brojeva. *Tarik* je redovito izlazio pune dvije godine i za to je vrijeme vrlo dobar uspjeh polučio. Mirne duše more se reći da je *Tarik* izvršio svoju glavnu zadaću, da je naše pismo oživio koje je bilo – kako je svakom poznato – na teneširu. *Tarikova* je jedna zadaća bila da nas uvjeri sa živim primjerom da se naš jezik more pisati sa arapskim pismom... Naime, svagdje na svijetu, gdje se svijet naučava da zna, počinje se početna i vjerska i svjetska nauka preko poznatog jezika, a mi, naprotiv, hoćemo da nam djeca počnu vjeroučiti na onom jeziku o kojem pojma nejmaju – fe subhanellahi el-'alel-'alim.

Pošto je ovo pitanje još davno sazrelo i samo se riješilo, da se ne more ni pomisliti da ima iko ko iole poznaje i razumi stvar, koji bi još zagovarao i odobravao sadašnji način nastave i tražio od naše nejake djece po mektebima da dangube i svoje skupocijeno vrijeme uzalud troše oko ono par turskih riječi i ona dva-tri dersa... Bilo je na to vike i halabuke da te Bog sačuva, ali ja znajući da radim nešto što barem mora svako u duši priznati, da je korisno, nijesam se ni malo plašio, nego sam i dalje nastavljao i upravo u toj najvećoj halabuci kad su me, dapače, budi usput rečeno, i vladi tužili sanke da je zločin što ja nastojim da se naša uzvišena vjera što veće i bolje u našem miletu razširi i što, da se bolje izrazim, vršim svoju dužnost kao član Medžlisi ilmiije?

Ja sam u toj najvećoj halabuci umolio Ibrahim agu Kučukalića da bude dobar, te da položi tri hiljade krana kaucije i da se pokrene jedan list, a to je *Tarik* što je dobri hadži Fehim aga i učinio. Namjera mi je bila sa *Tarikom* da uvjerim svakog da se naš jezik more pisati sa arapskim pismom i da pružim prilike da svaki musliman more čitati lijepe i poučne članke na našem jeziku. Ja druge namjere nijesam imao". (*Tarik*, II/1910., br. 12, 203-204) ■

Avdija Hasanović

The Role of the *Tarik* Magazine in Religious Education and Cultural Life of Bosniacs/Muslims

Summary

Occupation by Austria-Hungary led Bosnia and Herzegovina into a new historical era, removing it from the Islamic-Oriental civilisation and accelerating its entry into the sphere of European culture and civilisation. One of the most important tools in the quest for identity of, first of all, the Bosniacs / Muslims, national as well as cultural, religious, linguistic, political... in the circumstances of inter-cultural communication, was the role of printed publication written in the Arabic script, i.e. the promotion of cultural heritage and its philological research.

The principal source for studying these complex social relations in BiH under Austrian rule are the archival documents from the period from 1878 until 1918, as well as daily and weekly publications of the time. They appeared towards the end of the Austrian rule – seemingly a short and historically negligible period (just before World War I), but one of the most turbulent periods in the history of Bosnia and Herzegovina.

There are two principal factors that determine the research of *Aljamiado* periodicals. The first is the type of script, Arabic in this case (with letters adapted to the Bosnian language) and the second is the printing and copying technique.

Tarik was the first of four publications printed in the Arabic script.

The themes of the magazine were versatile, with the dominant ones including: the establishment of the Seat of the Islamic Community in BiH, establishment of Muslim religious institutions, movement of population to Turkey, national policies of Austria-Hungary in BiH, Bosniac policies, political organisation, Muslim struggle for religious and educational self-governance, reflections of the Young Turks revolution, annexation, linguistic peculiarities of the Bosnian language, presentation of the area 'at the edge of journalism and Orientalism', language and language policies of magazines, literary contributions, global politics...